

КАНЦЭПТУАЛІЗАЦЫЯ ЗАКАНЧЭННЯ ЖЫЦЦЯ ЧАЛАВЕКА Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

На матэрыялі фразеалогічных адзінак білоруськай літаратурнай мовы, што аб'яднані загальным значэннем 'вмерти', выяўлена способы канцэптуалізацыі закінчэння жывання чалавека, ацэнка і характарыстыка, нацыянальнае уяўленне і філосафія смерці білорусів, якія закладены ў фіксаваных адзінках праз прадставленне образу, внутрышняй формы.

Ключовыя словы: фразеалогічная адзінка, канцэптуалізацыя, вмерти, образ, внутрышня форма, ацэнка, культурна-нацыянальная інфармацыя.

На матэрыяле фразеалогічных адзінак беларускага літаратурнага мовы, аб'яднаных агульным значэннем 'умереть', выяўлены способы канцэптуалізацыі заканчэння жыцця чалавека, ацэнка і характарыстыка, нацыянальнае прадставленне і філосафія смерці білорусів, заложныя ў фіксаваных адзінках праз прадставленне образу, внутрышняй формы.

Ключевые слова: фразеалогічная адзінка, канцэптуалізацыя, умереть, образ, внутрышня форма, ацэнка, культурна-нацыянальная інфармацыя.

Basing on Belarusian phraseological units with the common meaning 'to die', the article investigates the ways for conceptualization of a person's end of life, evaluation and attitude, national perception and philosophy of death of the Belarusians, comprised within phraseological units through visualisation of the image, their inner form and components.

Keywords: phraseological units, conceptualization, to die, image, inner form, evaluation, cultural information.

У апошні час з улікам антрапацэнтрычнага падыходу да вывучэння мовы і яе адзінак, кагнітыўнай накіраванасці іх даследавання ўсё большую ролю набываюць фразеалагізмы «як самастойныя духоўныя каштоўнасці» (В. Л. Архангельскі), якія адметныя адзінакі, здольныя кансерваваць форму і змест. Фразеалагічныя адзінакі (ФА) з'яўляюцца вынікам жыццёвага вопыту і мудрасці многіх мінулых пакаленняў народа і крыніцай атрымання ведаў і ўстановак яго культуры, спосабаў пазнання свету і іх вербальнага адлюстравання для наступных пакаленняў. Зыходзячы з гэтых устаноў аб ФА, паспрабуем вызначыць тыя веды, уяўленні беларусаў, тыя культурныя каштоўнасці, якімі кіраваліся нашы продкі і якія яны пакінулі нам адносна адной з цэнтральных тэм светаўспрымання, светаразумення і яго асэнсавання – завяршэння жыцця чалавека на зямлі. Гэтае пытанне не было прадметам даследавання, а ФА, што рэпрэзентуюць надыход смерці, не былі аб'ектам вывучэння ў беларускім мовазнаўстве. Хаця лексіка-фразеалагічны склад семантычнага поля 'смерць', нярэдка ў супастаўленні 'жыццё-смерць', у розны час быў аб'ектам увагі А. Б. Юмінавай (1999), С. М. Талстой (1999), В. Ю. Абрэсяна (2002), В. Ужчанкі (1994, 2003), І. Б. Івановай (2008), О. В. Батарчук (2009) і іншых рускіх і ўкраінскіх даследчыкаў.

Актуальнасць вывучэння ФА акрэсленай групы абумоўлена неабходнасцю поўнага і сістэмнага даследавання моўнай карціны свету, пад якой разумеецца сукупнасць ведаў пра свет, адлюстраваных у мове, а таксама важнасцю вызначэння спосабаў атрымання і інтэрпрэтацыі ведаў, бо мова разглядаецца як пэўная

канцэптуальная сістэма і як сродак афармлення ведаў пра свет. А поўнае і сістэмнае даследаванне моўнай карціны свету магчыма шляхам паступовага і паслядоўнага вывучэння фрагментаў гэтай карціны. І тое, што смерць – адно з найбольш важных паняццяў у жыцці беларусаў у мінулым, як і цяпер, адзін з істотных фрагментаў карціны свету, сведчыць ужо толькі колькасць ФА, зафіксаваных у сучаснай беларускай літаратурнай мове: метадам суцэльнай выбаркі выдзелена каля 350 фразеалагізмаў [7], збор і сістэматызацыя якіх вялася метадам суцэльнай выбаркі паводле вызначэння семы ‘смерць’ у лексікаграфічнай дэфініцыі ФА.

Аналіз лексікаграфічных дэфініцый ФА, аб’яднаных у семантычнае поле ‘смерць’, дазваляе выдзеліць некалькі фразеасемантычных мікрапалёў, а самае шматлікае мікраполе і па сутнасці ядро фразеасемантычнага поля ‘смерць’ складаюць ФА, аб’яднаныя агульным значэннем ‘перастаць жыць, памерці’ (110 ФА). Шматлікасць ФА тлумачыцца найперш тым, што ў іх адлюстроўваюцца розныя “віды” і “спосабы” заканчэння жыцця чалавекам (памерці, загінуць, закончыць жыццё самагубствам, быць забітым, замучаным, расстраляным).

У залежнасці ад «спосабу» надыходу смерці ў фразеасемантычным мікраполі ‘перастаць жыць, памерці’ выдзяляецца некалькі мікрагруп (усяго 5), вызначэнне і аналіз складнікаў якіх дазваляе выявіць пэўны спосаб канцэптуалізацыі заканчэння жыцця чалавекам і пэўную ў кожным выпадку ацэнку і дадатковую культурную інфармацыю.

1. Першая мікрагрупа ФА ‘закончыць жыццё сваёй смерцю’ адлюстроўвае заканамернасць заканчэння жыцця чалавека ў выніку старасці, хваробы. Тут надыход смерці падаецца як заканамерны і зусім зразумелы этап завяршэння зямнога жыцця. Гэты «спосаб» надыходу смерці прадстаўлены найперш як адыход чалавека з гэтага свету ў той свет: *адпраўляцца на той свет, адыходзіць з гэтага свету, адыходзіць у іншы свет, адыходзіць у лепшы свет, адыходзіць на той свет, адыходзіць у вечнасць*. ФА канстатуюць уяўленні чалавека аб наяўнасці «таго свету», што характарызуецца як «лепшы» ці абазначаецца як «вечнасць». У ФА *адыходзіць з гэтага свету* адзначаецца пра гэты свет, што мяркуе існаванне мяжы паміж двума светамі. Акрамя таго, назавем ФА *Бог прыбраў* ‘хто-н. памёр’, дзе матыў той жа – адыход у іншы свет, толькі вобраз Бога асацыіруецца з яго воляй канца жыцця каго-небудзь.

Адзначаныя ФА такім чынам канстатуюць уяўленне аб пераходзе чалавека з адной сутнасці (жыццё на гэтым свеце) да другой (працяг жыцця на тым свеце). Разуменне смерці як вечнага жыцця на тым свеце рэпрэзентуецца і ў ФА *загадаць /наказаць доўга жыць* ‘памерці’, дзе свабоднае прачытанне спалучэння і пераноснае значэнне ФА ўступаюць у супрацьлегласць, але менавіта дзякуючы пераасэнсаванню словаспалучэння перададзена разуменне чалавека аб «доўгім» жыцці на тым свеце ў параўнанні з кароткім на гэтым.

Як відаць, смерць, паводле вобразаў і ўнутранай формы прыведзеных вышэй ФА, абазначае толькі змену фазы, надыход новага этапу існавання чалавека пасля яе. Зразумела, такі падыход і такое разуменне смерці ў мінулым – сведчанне адсутнасці ў чалавека страху, боязі перад смерцю. Аб гэтым сведчыць і той факт, што такі пераход катэгарызуецца праз выкарыстанне матыву пэўнага шляху, дарогі, падарожжа. У ФА гэты матыў перадаецца з дапамогай дзеясловаў руху, перамяшчэння тыпу *адыходзіць, адпраўляцца, ісці* ці аддзеяслоўных назоўнікаў *адыход, зыход*. ФА падмацоўваюць і ілюструюць глыбіню фальклорнай «памяці» пра дарогу, якая «ў беларускай міфалагічнай традыцыі ўвасабляе сувязь з іншасветам і светам памерлых» [2, с. 133].

Матыў дарогі – адзін з самых пашыраных у беларускіх ФА з агульным значэннем ‘памерці’. Ён рэалізуецца і ў ФА *пайсці /сысці ў магілу /зямлю* ‘памерці’,

дзе ўжо толькі канечны пункт дарогі адметны ад «таго свету» як замагільнага жыцця ў раі. У прыведзенай ФА ўяўленне аб смерці перадаецца праз дарогу з паверхні зямлі ў яе глыбіні, назад у зямлю (рэалізуецца яшчэ матыў зямлі). У ФА захоўваецца ўяўленне пра дарогу пакойніка да магілы ці зямлі, з якой чалавек звязвае не толькі рытуал пра пахаванне, але і пра зямлю як зямельку-маці, якая ўсё дае чалавеку пры яго жыцці на зямлі і забірае яго пасля смерці, калі цела як матэрыяльную сутнасць хаваюць у зямлю ці ў магілу /труну /дамавіну.

Ведаючы вытокі такой злучанасці беларусаў з зямлёй пасля смерці, пашаны да яе, зразумелым, але не менш цікавым і выключна дасціпным выступае выражэнне адносінаў беларусаў да зямлі ў ФА з дапамогай вобраза «шлюбу» пакойніка з зямлёй ці вызначэння суджанага альбо суджанага (*ажаніцца з <сырою> зямлёй* 'памерці, загінуць' і *замуж за <пана> Пясоўкага* (збірацца) 'паміраць'). У ФА засведчана размежаванне адносна полу пакойніка: мужчына жэніцца, жанчына замуж ідзе. ФА *замуж за <пана> Пясоўкага* пабудавана па псеўдавообразнай, каламбурнай мадэлі, дзе кампанент-назоўнік *Пясоўкі* паводле свайго паходжання імітуе прозвішча, якое з'яўляецца каламбурным ўтварэннем ад агульнага назоўніка *пясок* 'зямля, дзе хаваюць, якой закопваюць пакойніка' з дапамогай суфікса *-ск-* па аналогіі з тыповымі беларуска-польскімі прозвішчамі на *-скі* [4, с. 78]. У выніку назіраецца, з аднаго боку, абманная вобразнасць прыведзенай ФА, з другога боку, у ёй рэалізуецца як бы канкрэтны выпадак за кошт прозвішча. Якраз гэта і выяўляе, як мяркуе В. М. Макіенка, «імкненне да максімальнай канкрэтызацыі больш агульнага паняцця, пераўтварэнне ў паняцце адзінкавае, якое захоўвае пры гэтым з дапамогай моўных асацыяцый сувязь з агульным» [8, с. 198].

Матыў дарогі абыгрываецца і ў жартоўнай беларуска-польскай ФА *адпраўляцца /ісці /ехаць да Абрама /Абрагама на піва* 'паміраць' ці як вынік дарогі – *трапіць да Абрагама /Абрама на піва* 'памерці', дзе яшчэ выразней выяўляецца адсутнасць страху ў нашых продкаў перад смерцю і нават, наадварот, ілюструецца ўспрыманне гэтага як радаснай падзеі. Пацвярджэннем служыць этымалагічны экскурс І. Я. Лепешава да фразеалагізма *адпраўляцца /ісці /ехаць да Абрама /Абрагама на піва*: «Узнік па мадэлі з ужо існуючым, сэнсава тоесным фразеалагізмам *адправіцца на той свет*. *Абрам* – біблейскі персанаж, якога пасля смерці Бог за пакорлівасць і адданасць узяў у нябеснае царства. *Адправіцца да Абрама* – першапачаткова 'адправіцца на той свет, дзе знаходзіцца Абрам'. А *на піва* – дасціпны жартоўны дадатак, які (паводле М. А. Даніловіча) каламбурна накладвае на імя біблейскага персанажа іншае, тоеснае, пашыранае ў мінулым стагоддзі сярод яўрэйскага насельніцтва Польшчы і Беларусі імя *Абрам* (як гаспадар карчмы, куды заходзілі і «на піва»)» [6, с. 33].

Пра матыў дарогі сведчыць і ФА *сыходзіць /сходзіць са сцэны* 'пераставаць існаваць, паміраць', якая склалася «ў выніку паўторнай метафарызацыі зыходнага словазлучэння», што распаўсюджана ў акцёрскім асяроддзі, і лічыцца калькай з англійскай мовы (*quit the stage*) [6, с. 360]. У ФА своеасабліва спалучана адно з уяўленняў пра надыход смерці, якое рэалізуецца праз матыў дарогі (кампанент-дзеяслоў руху *сыходзіць*) і новае яго праяўленне (кампанент-назоўнік *сцэна*), тым самым працягваючы матыў дарогі з улікам новых рэалій жыцця. Тут не ўказваецца «пункт назначэння», а, наадварот, называецца пункт адпраўлення, дзе сцэна ў метафарычным асэнсаванні выступае арэнай жыцця чалавека.

Захаванне ўласцівых хрысціянскай культуры ўяўленняў пра смерць чалавека ў мінулым выяўляюць тыя ФА, у якіх канцэптуалізуецца выражэнне разумення смерці як аддзялення душы ад цела, дзе душа – вышэйшая інстанцыя, тое вечнае, што застаецца пасля смерці, а цела – фізічнае, матэрыяльнае, што знікае. Пры гэтым

аддзяленне душы можа быць дзеяннем таго, хто памірае (*аддаць духі* ‘памерці’, *аддаваць Богу душу* ‘паміраць’), самога духа (*дух выйшаў /вылецеў /выскачыў* ‘хто-н. памёр (часцей раптоўна, імгненна)’, *душа вон* ‘хто-н. адразу, раптоўна памёр’), а можа быць і дзеяннем «трэцім» асобы (*Бог прыбраў* ‘хто-н. памёр’). ФА *аддаваць Богу душу* паходзіць ад «слоў памінальнай малітвы, звернутага да Бога: «Прими душу раба Твоего» [3, с. 59]. У паасобных ФА замест кампанента *душа* выкарыстоўваецца *дух*, што звязана з адлюстраваннем абавязковасці адной працэдуры: памерлы абавязкова павінен выпусціць дух, што вельмі важна (*дух вон* ‘хто-н. памёр (часцей раптоўна, імгненна)’, *дух выпусціць* ‘памерці’, *дух спускаць* ‘паміраць’), бо можна і не заўважыць гэта пры раптоўнай смерці (*духу не ўказаць* ‘тут жа, адразу памерці’). У адных выпадках кампаненты *душа* і *дух* выкарыстоўваюцца як варыянтныя, у другіх – як адметныя кампаненты, пра што ўжо адзначалася вышэй.

Да папярэдніх ФА, паводле агульнасці кампанента, далучаецца ФА *загавець душой* ‘памерці’, унутраная форма якой выяўляе пераасэнсаванне значэння дзеяслова *загавець*, які, паводле лексікаграфічнага тлумачэння, мае значэнне ‘пачаць гавець’ [9, с. 294] і з’яўляецца вытворным ад *гавець* са значэннем ‘у веруючых – пасціць і хадзіць у царкву, рыхтуючыся да споведзі’ [10, с. 8]. У выніку метафарычнага пераасэнсавання дзеяслова словазлучэння ўзнікае ўстойлівы выраз для наймення і характарыстыкі яшчэ аднаго спосабу адыходу ў вечнасць, калі душа «посціць», адыходзячы ад цела.

Сярод ФА семантычнай мікрагрупы ‘закончыць жыццё сваёй смерцю’ выдзяляюцца тыя, узнікненне якіх матывавана абрадавай практыкай падрыхтоўкі нябожчыка ў апошнюю дарогу, захаванне і памінаанне яго. Значэнне ‘памерці’ ў ФА асацыіруецца з вобразам складзеных рук, якія сімвалізуюць спакой, адсутнасць работы ў пакойніка (*згарнуць рукі і складваць /складаць рукі* ‘памерці’), выцягнутых ног пры гарызантальным палажэнні (*выпростаць ногі* ‘паміраць’; *выцягнуць ногі* ‘памерці’), цела, пакладзенага ў труну як апошні дом, апошняе прыстанішча (*лажыцца ў магілу /труну /дамавіну /зямельку* ‘паміраць’). З ліку варыянтных кампанентаў звернем увагу на адным – *дамавіне*, які найбольш дакладна перадае семантыку ўсяго рада, бо, паводле народных уяўленняў, дамавіна – «жытло нябожчыка на «тым свеце», што адлюстравана ў самой семантыцы слова; у больш шырокім сэнсе – адзін з сімвалаў смерці» [2, с. 132]

Цікавы вобраз ФА *на паповы сані* (збірацца) ‘паміраць’, паходжанне якога звязана з хрысціянска-рэлігійным рытуалам адпявання пакоўніка папам у царкве і больш старажытным рытуалам-провадамі пакойніка на санях. Сані, паводле меркавання рускіх даследчыкаў, выступаюць сімвалам смерці, паколькі «на Русі са старажытных часоў для перавозкі пакойнікаў ужываліся сані. Хавалі на санях нават у летні час: волакам, рукамі цягнулі шырокі полаз з пакойнікам на пагорак, абкладвалі любімымі ім рэчамі і сухімі галінамі, абпырсквалі гарачай петушынай крывёй і спальвалі» [3, с. 622].

І яшчэ адна ФА – *пачыць /спачыць у бозе*, як лічыцца, паводле свайго ўзнікнення – «царкоўная хрысціянская формула, асабліва часта адзначаная ў памінальных малітвах, у рытуальных памінаннях» [3, с. 59]. Яна канстатуе значэнне ‘памерці’ і сваім вобразам ілюструе абранасць Богам пакойніка і яго вернасць Богу.

Як відаць, ва ўсіх прыведзеных вышэй ФА адлюстроўваюцца стэрэатыпныя ўяўленні пра смерць, а складзеныя рукі, выцягнутыя ногі, ляжанне ў труне ці дамавіне – гэта стэрэатыпныя спосабы перадачы вобразнага мыслення пра смерць.

Той жа сэнс, але іншы вобраз і адметнае моўнае выражэнне філасофіі жыцця пасля смерці перадаюць ФА *заснуць вечным сном* і *заснуць навекі* ‘памерці’, *спаць вечным сном* і *спаць у сырой зямлі* ‘быць мёртвым, пахаваным’. Тут асноўнае

ўяўленне пра канец зямнога жыцця чалавека асацыіруецца з нерухомаасцю, сном, які, паводле заўвагі У. І. Коваля, у сферы народнай духоўнай культуры «мае негатыўную маркіраванасць, паколькі ён асэнсоўваецца як своеасаблівая разнавіднасць формы смерці» [5, с. 136]. Але ці толькі «негатыўную маркіраванасць» перадаюць адзначаныя ФА? Разгледзім больш падрабязна гэтыя ФА.

У ФА паняцце 'памерці' абазначана дзеясловамі *заснуць* і *спаць*, адпаведна чаму паняцце 'смерць' замяняецца назоўнікамі *сон*, тым самым выяўляючы іх сінанімічныя сувязі: памерці – заснуць /спаць і смерць – сон. У ФА *спаць у сырой зямлі* ўказваецца яшчэ і месца, дзе хаваюць чалавека, які спіць-памёр, – *сырая зямля*. Акрамя таго, у дзвюх ФА назіраецца актуалізацыя аднакаранёвых слоў – *заснуць – сном* і *спаць – сном*, што яшчэ больш узмацняе, акцэнтуюе ўвагу на тым разуменні, што смерць – гэта перш за ўсё сон, а памерці ці быць мёртвым – *заснуць вечным сном*, *спаць вечным сном*. Такая сувязь з'яўляецца асновай успрымання нашымі продкамі пакойніка (звернем увагу на ўнутраную форму лексемы *пакойнік*, якая таксама скіроўвае да паняцця 'пакой', які асацыяваўся ў жыцці са сном) як чалавека, які заснуў вечным сном, вызваліўся ад жыццёвых клопатаў. Выкарыстанне метафар «смерць – сон», «памерці – заснуць», канатацыйны аспект іх семантыкі дазваляюць выявіць яшчэ адно ўяўленне аб смерці – мудрыя і спакойныя адносіны беларуса да смерці, яе ўспрымання як непазбежнага канца клопатнага жыцця жывых на зямлі. Разам з тым такая намінацыя заканчэння жыцця (заснуць, спаць) захоўвае семантычную двухпланаваасць, вобразнасць і эстэтычнасць успрымання.

Яшчэ адзін вобраз, а з ім і яшчэ адно ўяўленне пра смерць чалавека і спосаб катэгарызацыі ілюструе ФА *адаваць канцы* 'паміраць', якая, як можна меркаваць, значна пазнейшая паводле часу свайго ўзнікнення, паколькі тут смерць разумеецца адметна ад перададзеных уяўленняў ва ўсіх аналізаваных вышэй ФА з зафіксаванымі ў іх паняццямі і асэнсаваннем пра смерць як спадчыны рэлігійна-міфалагічнай культуры. У ФА *адаваць канцы* рэалізуецца разуменне чалавека аб смерці як аб канцы ўсяго, завяршэнні жыцця без яго працягу ў замагільным свеце. Такое ўяўленне прыйшло на змену папярэднім (дарога ў іншы свет, пераход да вечнага жыцця, аддзяленне душы ад цела, злучэнне з зямлёй, дарога да Бога, у рай, наступленне вечнага сну), было выпрацавана з прыходам антырэлігійнай культуры і стала найбольш характэрным для савецкага часу і ў пэўнай ступені як працяг пасля яго. Магчыма, гэты факт можа растлумачыць і адзінкаваасць фразеалагічнай рэпрэзентацыі: смерць разглядаецца як канец, а таму няма пра што і гаварыць.

І яшчэ дзве ФА канстатуюць аб завяршэнні жыцця не адной пэўнай асобы, а масава, але пры гэтым акцэнтуюцца ўвага на прычыне, высакароднай мэце – абароне чаго-ці каго-небудзь: *кроў льецца /ліецца /лілася /пральецца* 'гінучь, паміраюць, пакутуюць людзі, абараняючы каго-, што-н.'; *ліць /праліваць кроў* 'гінучь, паміраць ці пакутаваць, абараняючы каго-, што-н.', у якіх выкарыстаны вобраз крыві як аднаго з асноўных паказчыкаў масавай бойні людзей.

У адрозненне ад нейтральнай ацэнкі амаль усіх пералічаных вышэй ФА з агульным значэннем 'перастаць жыць, ці памерці', акрамя толькі некалькіх жартоўных, выдзяляецца цэлая падгрупа ФА з тым жа значэннем, але адметных паводле выражэння ў іх негатыўнай канатацыі. Гэта аднаструктурныя прастамоўныя ФА *адкідаць /адкідваць канькі, адкідваць капыты, адкідваць хвост, задзіраць капыты, задзіраць ногі*, да якіх далучаецца ФА з *капылоў* <далоў> з агульным для ўсіх значэннем 'памерці'.

У названых ФА грубасць і нетактоўныя адносіны ў выражэнні да таго, хто памёр, выяўляюцца дзякуючы ўжыванню кампанентаў-лексем *канькі, капыты* замест ног, а таксама кампанентаў *капыты* і *хвост*, як частак, што належаць

жывёле і адпаведна асацыіруюцца з негатывам. ФА *адкідваць капыты, адкідваць хвост, задзіраць капыты* – вынік пераносу прыкметы знешняга выгляду мёртвай скаціны ці з жывёльнага свету на чалавека (заўважым, дарэчы, што гэтыя тры ФА ўжываюцца яшчэ і са значэннем ‘здыхаць (пра скаціну)’). Дзеяслоўныя фразеалагічныя словазлучэнні пры іх прамым прачытанні даводзяць аб смерці як разуменні яе праз непатрэбнасць чалавеку ног-апоры (ФА з дзеясловам *адкідаць*, дзякуючы якому рэалізуецца сема ‘адмаўляцца, быць непатрэбным’) ці аб іх перамяшчэнні ў процілеглы бок (ФА з дзеясловам *задзіраць*, дзякуючы значэнню якога ‘падняць угору’ рэалізуецца сема ‘ляжаць, падняўшы капыты-ногі ўверх’).

Прастамоўная ФА *даваць дуба* ‘паміраць’ узнаўляе асацыятыўную сувязь паміж памерлым і дубам як адной з самых цвёрдых парод дрэва. Параўн. дзеясловы *дубянець* ‘мерзнучы, страчваць рухомасць, адчувальнасць’ і ‘зацвердзяваць, карчанець (пра труп) [10, с. 207], *задубянець, задубець* ‘зробіцца цвёрдым, нягнуткім, каляным’, *задубянелы, задубелы* ‘які стаў цвёрдым, нягнуткім, каляным’ [10, с. 310] ці, напрыклад, лексемы ў наступных кантэкстах з мастацкіх твораў І. Шамякіна: *Твар яго [наведвальніка] быў абветраны да задубення скуры...* (“Сэрца на далоні”); .. як бы з *задубелай* скурай на твары (“Шлюбная ноч”). ФА *даваць дуба* вызначае метафарычны вобраз ‘памерці – стаць цвёрдым, нерухомым, як дуб’.

2. Асобную семантычную мікрагрупу ў складзе фразеасемантычнага мікраполя ‘перастаць жыць, памерці’ складаюць ФА, якія даводзяць аб канцы жыцця чалавека, які мог бы яшчэ жыць, але да гэтага прычыніліся ці маюць месца пэўныя абставіны, што і прывялі да заканчэння жыцця, магчыма, і заўчаснага, – семантычная мікрагрупа ‘закончыць жыццё ў пэўных умовах’.

Гэта ФА, дэфініцыі якіх даводзяць аб смерці чалавека ва ўмовах бою, ваенных падзей (*злажыць свае косці* ‘загінуць у баі’, *класці /складаць галаву /галовы* ‘гінуць у баі, ахвяроўваць сабой’, *легчы касцямі /касцямі* ‘загінуць у баі’), у пэўных побытавых умовах (*звярнуць <сабе> галаву /шыю, зламаць сабе галаву /шыю, скруціць <сабе> галаву /шыю, скруціць /зламаць <сабе> вязы* ‘скалечыцца, загінуць’; *накладаць галавой* ‘гінуць, прападаць’), пра што, як можна меркаваць, акцэнтуюць дзеясловы *скалечыцца* ці *прападаць* у іх дэфініцыях (хаця не адмаўляюцца і ваенныя ўмовы), альбо не даюць ніякіх каментарыяў, у якіх умовах загінуў чалавек (*загрымець касцямі* ‘загінуць’; *навярнуць галавой* ‘загінуць’).

Вобразная аснова пералічаных ФА выяўляе найбольш стэрэатыпнае ўяўленне аб канцы існавання чалавека на аснове перадачы метанімічнага пераносу часткі (галавы ці шыі альбо касцей) на цэлае (жыццё чалавека). А ў залежнасці ад умоў канчыны ФА даюць і адпаведную ацэнку пэўнаму канцу, што выяўляецца на ўзроўні найперш выбару ў кожным выпадку дзеяслоўных кампанентаў. Калі ў баі, то станоўчая ці нейтральная ацэнка, што адлюстроўваюць дзеяслоўныя кампаненты ФА *злажыць свае косці, класці /складаць галаву /галовы, легчы касцямі /касцямі*. У дзвюх ФА яшчэ перададзена ўяўленне нашых продкаў аб неабходнасці захавання «цэласнасці» пакойніка, пра што сведчыць выкарыстаны кампанент *косці*, якія трэба «злажыць» для рэалізацыі гэтай «цэласнасці». А ў ФА *класці /складаць галаву /галовы* перададзена ўяўленне аб суаднесенасці чалавека і галавы як асноўнай часткі яго цела.

Калі ж чалавек гіне ў іншых умовах, то, як правіла, выразна выступае адмоўная ацэнка, якая перадаецца з дапамогай дзеяслоўных кампанентаў *звярнуць, зламаць, скруціць, навярнуць*, якія называюць і даюць негатывую характарыстыку дзеяння адносна галавы ці шыі, у выніку чаго наступае смерць.

Зусім іншы вобраз, але празрыстая матывацыя прадстаўлена ў ФА *легчы трупам* ‘загінуць. Часцей пры выкананні гатоўнасці рашуча адстойваць што-н.’, а

ўсё разам, у тым ліку дэфініцыя ФА, вызначае, як правіла, станоўчую ацэнку і вызначае адпаведнае выкарыстанне.

Крыху асобна стаяць ФА *не знасіць галавы* ‘не мінуць пакарання, не ўцалець; загінуць’ і *перастала /перастане біцца сэрца* ‘хто-н. памёр ці загінуў’. Першая сваім вобразам і ўнутраным складнікам вобразнай асновы служыць для абазначэння немінучай смерці шляхам страты галавы як заканамернасці пакарання смерцю таго, хто парушыў пэўныя правілы і законы жыцця ці, наадварот, выступіў супраць таго, хто гэта зрабіў. Вось чаму ў залежнасці ад абставін ФА можа мець то станоўчую, то адмоўную ацэнкі. А ФА *перастала /перастане біцца сэрца* выяўляе асэнсаванне чалавекам смерці на аснове самапазнання – спынення работы асноўнага органа кровавароту – сэрца. ФА як нельга лепш выяўляе відавочную сувязь найўнага і навуковага пазнання смерці, перадае высокае гучанне і мае адпаведнае выкарыстанне ў маўленчай практыцы.

3. Адметнымі бачацца ФА, у якіх канстатуецца надыход смерці чалавека ў выніку фізічнага ўздзеяння другой асобы – забойства, што і выдзяляе іх у асобную фразеасемантычную мікрагрупу ‘перастаць жыць у выніку забойства’.

У ФА гэтай мікрагрупы асноўную ролю адыгрываюць, па-першае, кампаненты-дзеясловы, што абазначаюць фізічнае ўздзеянне, накіраванае на каго-небудзь; па-другое, кампаненты-саматызмы, тыя найменні частак цела чалавека, якія ў складзе ўстойлівых адзінак у выніку метаніміі выступаюць сімваламі жыцця. А таму выканаць дзеянне, названае дзеясловам, у адносінах да органаў ці частак цела чалавека – гэта пазбавіць чалавека жыцця, прывесці яго да смерці. І тут выдзяляюцца такія кампаненты-саматызмы, як: 1) галава ці шыя (*адарваць галаву, адкруціць галаву, звярнуць галаву /шыю* ‘знішчыць каго-н.’, *знімаць /здымаць галаву* ‘забіваць, знішчаць каго-н.’, *паскручваць галовы* ‘знішчыць, забіць каго-н. (пра многіх, усіх)’, *скручваць шыю /галаву* ‘знішчаць, забіваць каго-н.’), 2) кішкі (*вымотваць кішкі* ‘даводзіць да смерці, забіваць каго-н. Звычайна як пагроза’, *выпусціць кішкі* ‘знішчыць, забіць ці зарэзаць каго-н.’), 3) жылы (*вымотваць жылы* ‘даводзіць да смерці, забіваць каго-н.’), 4) кроў (*заліць крывёю (-й)* ‘збіць, знішчыць ці параніць шмат людзей (у выніку тэрору, ваенных дзеянняў і пад.)’; *ліць /праліваць кроў* ‘забіваць, знішчаць каго-н. на вайне’). Так, кроў для носбіта беларускага нацыянальнага вобраза свету прадстаўляецца як жыццёвая сіла, а таму заліць, ліць, праліць кроў – пазбавіць чалавека жыццёвай сілы.

Адметна выступае ФА *знайсці сабе магілу* ‘загінуць, быць забітым’, бо, па-першае, агенс ФА сам ішоў на смерць; па-другое, ФА ўжываецца з выражэннем шкадавання, спачування таму, у адносінах да каго адрасуецца ФА; па-трэцяе, у ёй канстатуецца метафара “закончыць жыццё, памерці – знайсці магілу”.

І яшчэ адну разнавіднасць у межах мікрагрупы ‘перастаць жыць у выніку забойства’ складаюць некалькі дзеяслоўных ФА з адметным вобразам і з супрацьлегласцю ўспрымання той ацэнкі, якую выклікаюць іх кампаненты. Так, дзеяслоўныя кампаненты *адпраўляць, гнаць, заганяць, зводзіць, зжываць, пасылаць, пускаць, уганяць* называюць спосаб знішчэння, пазбаўлення кім-небудзь жыцця другога чалавека і, зразумела, выклікаюць асуджэнне, нясуць адмоўную канатацыю. А кампаненты ФА, што называюць ці ўказваюць месца, дзе такім чынам забітыя апынуцца пасля гэтага (*той свет, царства нябеснае*), перадаюць устойлівую і замацаваную за імі станоўчую ацэнку. У выніку ФА ўказваюць на спосаб заканчэння жыцця – уздзеянне другога, але пры гэтым як бы яны “ўзнагароджаны”, бо пераходзяць у той свет, у царства нябеснае (*адпраўляць /пасылаць на той свет* ‘забіваць, знішчаць, даводзіць да смерці’, *заганяць на той свет* ‘даводзіць да смерці’, *пускаць на той свет* ‘забіваць, знішчаць, расстрэльваць’, *пускаць у царства нябеснае* ‘забіваць, знішчаць’), ці выражаюць

шкадаванне ў сувязі з заканчэннем жыцця на гэтым свеце (*зводзіць са свету* ‘даводзіць да смерці, гібелі; знішчаць каго-н.’, *зжываць са свету* ‘ствараючы невыносныя ўмовы, даводзіць каго-н. да смерці; губіць, знішчыць’), а яшчэ на наяўнасць магілы, труны ці зямлі як месца захавання *гнаць /заганяць /уганяць у магілу /труну /зямлю* ‘даводзіць да смерці’, *зводзіць у магілу /дамавіну* ‘даводзіць да смерці, гібелі каго-н.’, *мяшаць з зямлёй* ‘забіваць, знішчаць’). Вось чаму ўсе пералічаныя ФА часцей за ўсё ўжываюцца ў маўленні аднаго чалавека ў знак шкадавання і спачування да другога, жыццё якога закончылася ў выніку фізічнага спосабу знішчэння, забойства кім-небудзь трэцім.

Да вышэй названых далучаецца яшчэ некалькі ФА, дзе выкананне фізічнага ўздзеяння кагосьці (дзеясловы *вымаць /даставаць, вытрасці, выпусціць*) накіравана на самае важнае, галоўнае, на сутнасць чалавека – яго душу і/ці дух: *вымаць /даставаць душу /духі* ‘даводзіць да смерці, знішчаць каго-н.’, *вытрасці душу* ‘знішчыць, забіць каго-н.’, *дух выпусціць* ‘забіць каго-н.’), што ў пэўнай ступені, але па-новаму звязана з вядомым уяўленнем заканчэння жыцця як аддзяленнем души ад цела, але ўжо насільна (*вымаць /даставаць, вытрасці*).

А вось прастамоўная ФА *адпраўляць у Магілёўскую губерню* ‘забіваць, знішчаць’ – гэта спецыфічная адзінка з «нерэальнага», але вобразная і зараз устарэлая адзінка беларускай мовы, якая ўтварылася пад уплывам і на ўзор ФА *адправіць на той свет*, а спалучэнне ў *Магілёўскую губерню* – вядомы каламбур.

У складзе семантычнай мікрагрупы ‘перастаць жыць у выніку забойства’ выдзяляюцца ФА, у аснове якіх метафарычна вобразна перададзены спосаб знішчэння каго-небудзь. Гэта з’есці, што азначае не пакінуць у наяўнасці (*жыўцом з’есці /траглынуць* ‘замучыць, загубіць нападамі, ганеннем’, *з’есці з трыбухамі /вантробамі* ‘замучыць, загубіць нападамі, ганеннем’), спаліць, ці пазбавіць жыцця чалавека агнём, пажарам (*пускаць свечкай да бога* ‘паліць, спальваць, знішчаць агнём’; *пускаць з дымам да бога* ‘паліць, спальваць, знішчаць агнём’), выканаць забойства з дапамогай рук (*накладваць рукі* ‘пазбаўляць жыцця, забіваць, знішчаць каго-н.’). ФА *пускаць свечкай да бога* выяўляе апеляцыю да вобраза Бога і вызначаецца сваёй адметнасцю, асабліва ў параўнанні з астатнімі ФА паводле супрацьлегласці паміж насільным спосабам смерці і канатацыйным аспектам значэння, паколькі ФА служыць для выражэння спачування, шкадавання да таго, хто загінуў з прычыны такой яго смерці.

У асобных ФА акцэнтуюцца ўвага на мэце, дзеля якой адбываецца забойства каго-небудзь: *пераступіць цераз труп* ‘загубіць каго-н. для дасягнення сваёй мэты’, *прыбіраць з дарогі* ‘знішчаць каго-н., хто перашкаджае ў дасягненні якой-н. мэты’. Вобразы ФА якраз і нясуць тую адмоўную ацэнку і выражаюць адмоўнае стаўленне да дасягнення кім-небудзь сваёй мэты такімі спосабамі, бо яны парушаюць правілы, законы ў адносінах да памерлых

А ФА *к ногцю і пад ногаць /кіпець* ‘знішчыць, ліквідаваць, забіць’ фізічную расправу з чалавекам, яго знішчэнне перадаюць праз вобраз пазногця як сродку ажыццяўлення гэтага дзеяння па аналогіі з забіваннем насякомых, што вядзе да выражэння негатыўнага стаўлення, выказвання знявагі і пад.

Некалькі ФА, аб’яднаных агульнай семай ‘знішчыць, забіць каго-н.’, адрозніваюцца ад папярэдніх, бо яны могуць ужывацца яшчэ і пры пагрозе адной асобай другой (<i>зубоў не збярэш /назбіраеш ‘будзеш знішчаны, загінеш ці атрымаеш вельмі моцны ўдар’; <i>касцей не збярэ /збярэш ‘будзе знішчаны, загіне.’; *мокрае месца не застанецца /засталося* ‘хто-, што-н. будзе знішчаны’).

4. Асобную мікрагрупу ў складзе фразеасемантычнага мікраполя ‘перастаць жыць, памерці’ складаюць некалькі ФА, у якіх адлюстроўваецца адзін са спосабаў забойства каго-небудзь – расстрэл: *адпраўляць у штаб Духоніна, выводзіць /пускаць*

/спісваць у расход, ставіць да сценкі /сцяны 'расстрэльваць', пускаць кулю ў лоб 'забіваць каго-н. з агнястрэльнай зброі', пускаць да бога 'знішчаць, расстрэльваць'. Кожная з названых ФА характарызуецца сваім вобразам, з якіх дзве апошнія празрыста матываваныя, а дзве першыя абавязаны метафарычнаму пераасэнсаванню свабодных словазлучэнняў. У ФА *адпраўляць у штаб Духоніна* знайшла адбітак гістарычная падзея: 20 лістапада 1917 г. пасля заняцця Стаўкі ў Магілёве на вакзале генерал М. М. Духонін (1876–1917), які ўзначальваў у 1917 г. Вярхоўнае Галоўнакамандаванне рускай арміі, стаў адной з першых ахвяраў бальшавіцкага тэрору – быў расстраляны. А ФА *выводзіць /пускаць /спісваць у расход* абавязана сваім паходжаннем тэрміналагічнаму спалучэнню: бухгалтары гэтым састаўным тэрмінам абазначаюць выдаткі, тое, што расстрачана і ўжо адсутнічае.

5. І апошняю семантычную мікрагрупу складаюць ФА, якія аб'яднаны агульным значэннем 'закончыць жыццё самазабойствам': *накладаць на сябе рукі 'канчаць жыццё самагубствам'* і *пусціць сабе кулю ў лоб 'страляючы ў сябе, канчаць жыццё самагубствам'*, празрыстая матывацыя якіх даводзіць спосаб самагубства.

Такім чынам, ФА, аб'яднаныя агульным значэннем 'перастаць жыць, памерці', прадстаўлены ў беларускай фразеалогіі колькасна і перадаюць ад пакалення да пакалення разнастайнасць ўяўленняў пра смерць. сродкамі фразеалогіі вызначаецца тое, што з'яўляецца найбольш важным. У фразеалагізмах адлюстраваны тыя ўяўленні і паняцці пра заканчэнне часу зямнога быцця чалавека як спосаб выражэння ацэнкі, перадачы адносін да кожнага віду смерці з улікам каштоўнаснага паказчыка, і ў выніку ФА выступаюць сродкам захавання гэтай інфармацыі як своеасаблівых наказаў і ўстановак для новых пакаленняў беларусаў.

Пры гэтым улічваецца, па-першае, надыход смерці чалавека як заканамерны працэс і пераход у іншы замагільны свет – рай ці пекла, на неба ці ў зямлю, як мяжу і канец зямнога жыцця, як завяршэнне ўвогуле існавання; па-другое, надыход смерці як вынік фізічнага ўздзеяння аднаго чалавека на другога ў разнастайнасці спосабаў іх здзяйснення. І калі адны ФА (семантычная мікрагрупы 'закончыць жыццё сваёй смерцю') зафіксавалі і захоўваюць найперш хрысціянска-рэлігійныя ўяўленні пра смерць (пераход у іншы свет, адыход душы ад цела, злучэнне цела з зямлёй, засынаць) ці адлюстроўваюць яе абазначэнне на аснове знешніх, назіральных сімптомаў ці характэрных адзнак пахавальнага рытуалу (складзеныя рукі, выцягнутыя ногі і інш.), а ў выніку гэтага сведчаць пра адсутнасць страху чалавека перад смерцю, то другія ФА (семантычныя мікрагрупы 'загінуць, быць забітым', 'перастаць жыць у выніку забойства', 'расстраляць', 'закончыць жыццё самазабойствам') канстатуюць разнастайнасць спосабаў знішчэння аднаго чалавека другога і даводзяць пра факты самагубства як канца жыцця.

Адзначаецца пэўная частка ФА, у якіх выяўляецца спалучанасць хрысціянска-рэлігійных уяўленняў пра смерць як заканамерны працэс праз найперш кампаненты *Бог, душа, дух* з фізічнымі спосабамі знішчэння (*адкруціць, вымаць, даставаць, вытрасці, выпусціць* і інш.), якія не стасуюцца з гэтымі паняццямі. Такое спалучэнне, з аднаго боку, характарызуе памяць, захаванне рэлігійных уяўленняў пра смерць і дазваляе выразіць станоўчыя адносіны, выразіць ацэнку (шкадаванне, перажыванне і пад.) канчыне чалавека, якая наступае ў выніку пэўных, але неспрыяльных умоў ці, што яшчэ горш, фізічнага ўздзеяння іншай асобы. З другога боку, такое аб'яднанне адлюстроўвае новыя «спосабы» надыходу смерці ў новых умовах. І ўсё гэта выяўляецца дзякуючы фразеалагічнаму значэнню, асаблівасць якога, паводле М. Ф. Алефірэнкі, «праяўляецца ў другасным узнёўленні моўнай карціны свету, якое ўзбагачаецца вопытам інтэлектуальна-эмацыянальнага асваення носьбітамі мовы адпаведнага "кусочка" рэальнасці» [1, с. 129]. Адметнасцю фразеалагічнага значэння з'яўляецца яго вобразнасць, таму што

фразеалагізацыя звязана з працэсам метафарызацыі, пры якім адбываецца сумяшчэнне канцэптасфер розных паняццяў.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. **Алефиренко Н. Ф.** Проблемы фразеологического значения и смысла (в аспекте межуровневого взаимодействия) : монография / Н. Ф. Алефиренко, Л. Г. Золотых. – Астрахань : Изд-во Астрах. гос. пед. ун-та, 2000. – 220 с.
2. **Беларуская міфалогія:** Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-ое выд., дап. – Мінск : Беларусь, 2006. – 599 с.
3. **Бирих А. К.** Русская фразеология. Историко-этимологический словарь / А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова; под ред. В. М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель: АСТ : Хранитель, 2007. – 926 с.
4. **Буракова М. У.** Анамастыка, тэрміналогія і фразеалогія : вучэб.-метад. дапам. / М. У. Буракова, В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2011. – 166 с.
5. **Коваль В. И.** Фразеология народной духовной культуры : состав, семантика, происхождение : монография / В. И. Коваль. – Минск : РИВШ, 2011. – 196 с.
6. **Лепешаў І. Я.** Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 2004. – 448 с.
7. **Лепешаў І. Я.** Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. – Т. 1. А–Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672; Т. 2. М–Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
8. **Мокиенко В. М.** Славянская фразеология : учеб. пособие для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.». – 2-е изд., испр. и доп. / В. М. Мокиенко. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.
9. **Глумачальны слоўнік беларускай мовы** : у 5 т. – Т. 1. А–В. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. энцыклапедыі, 1977. – 608 с.
10. **Глумачальны слоўнік беларускай мовы**: у 5 т. – Т. 2. Г–К / [Рэд. тома А. Я. Баханькоў]. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. энцыклапедыі, 1978. – 768 с.

Надійшла до редколегії 01.02.13